

ՎԱՐԱՋԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

(Ճարտարապետության քեկեածու,
դոցենտ)

ՄՅԻՆԹԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱՆ-ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

յա անունը նույնքան նվիրական է վրացիների համար, որքան Վաղարշապատ-էջմիածինը՝ հայերի: Հինավուրց այդ քաղաքը հանդիսացել է վրաց ժողովրդի պատմության կարևորագույն օրրաններից մեկը:

Մցխեթա անունը ենթադրաբար կապվում է վրացական Մոսխի կամ Մեսխի կոչվող ցեղի անվան հետ, քանի ընտանիքների առաջացման ժամանակը պարտավորում է պատմության մշուշով:

Պատմական և հնագիտական տվյալները, որոնք չափազանց առատ են Մցխեթայի վերաբերյալ, վկայում են նրա մեծ դերն ու նշանակությունը ոչ միայն Վրաստանի, այլև Դեռևս մեր թվագրությունից առաջ Մցխեթան մարդաշատ բնակավայր էր: Դառնալով (Ք. դ. մ. թ. ա.) Վիրքի (Իբերիայի) թագավորության մայրաքաղաք, նա սկսեց բարգավաճել և զարգանալ, իսկ երբ Վրաստանում Քրիստոնեությունը տարածվեց որպես պետական կրոն (337 թ.). Մցխեթան դիտվեց մասնակ հանդիսացավ նաև երկրի հոգևոր կենտրոնը: Իր այդ նշանակությունը նա պահպանեց նաև Զ դարից հետո, երբ երկրի վարչական կենտրոնը փոխադրվեց Թբիլիսի:

Այսպիսով, Մցխեթան հանդիսացել է վրաց ժողովրդի պետականության և Վրացական եկեղեցու օրրանը, այն նշանավոր կենտրոններից մեկը, որտեղ կազմակերպվել է վրացական ազգային մշակույթը, մասնավորապես ճարտարապետությունը: Հիմնադրված լինելով Կուր և Արաքսի գետերի խառնարանի մոտ տարածվող ընդարձակ հարթավայրի վրա, նա երկու կողմից սահ-

մանադժվոր է հիշատակված գետերով, որոնք ցամաքի կողմից եղած պաշտպանական կառուցվածքների հետ միասին կարելի էր դեր էին կատարում քաղաքի անառիկությունն ապահովելու գործում:

Մցխեթան հանդիսացել է առևտրական ճանապարհների աչքի ընկնող հանգուցակետ և դեռևս շատ հնուց ընդգրկված էր միջազգային առևտրում: Բացի զուտ տնտեսական նշանակությունից, Մցխեթայով անցնող գլխավոր ճանապարհը, որը պահպանել է իր նշանակությունը նաև այժմ և կոչվում է ռազմավարական ճանապարհ, ուներ ռազմավարական չափազանց կարևոր նշանակությունը վրաց ժողովրդի կյանքում: ամբողջ Անդրկովկասի համար:

Հնագիտական պեղումներն ու տեսանախորությունները պատմական Մցխեթայի շրջակայքում և նրա արվարձաններում, որոնք զգալի ծավալ ստացան հատկապես վերջին 10—15 տարիների ընթացքում, յափազանց հարուստ նյութեր են ընձեռեցին վրաց ժողովրդի պատմության, առհասարակ, արվեստների ու ճարտարապետության վերաբերյալ:

Մասնավորապես խիստ հետաքրքիր են Արմազիի և Բագինեթի պեղումները: Արմազին (որը գտնվում էր Կուր քեոփի աջ ափին, այժմյան Մցխեթա կայարանի մոտ), հանդիսացել է Վրաստանի հին մայրաքաղաքը, իսկ հետագայում՝ կարևոր ռազմավարական հենակետ Մցխեթայից դեպի հարավ: Նրա անունը հանդիպում է վրացական, հայկական և անտիկ պատմական աղբյուրներում նաև որպես հեթանոսական սրբատեղի: Դեռևս 1867 թվականին արված պեղումները է մեր թվագրության 75 թվա-

կանին վերաբերող մի հոմարեն արձանագրություն, նրանում հիշատակված են տեղեկություններ հոմանացիների կողմից պարիսպներ վերանորոգելու վերաբերյալ:

Հնագիտական պեղումները, որոնք այստեղ սկսվել են 1937 թվականից, հայտնաբերել են հեթանոսական տաճարի, միջնաբերդի պարիսպների ու բուրգերի մնացորդներ: Վրաստանի և Անգլիոյիկասի հնագիտության պատմության համար առանձնապես արժեքավոր են միջնաբերդից ներքև, կուր զետի ամին հայտնաբերված վրացական բղեշխներին պատկանող դամբարանները: Սրանցից հանված զենքերը, դրամները, զարդերը և զեղարվեստական այլ իրերը, որոնց վրա ակնհայտ է հոմա-հոմակական մշակույթի բարերար ազդեցությունը, վկայում են ստրկատիրական շրջանի Վրաստանում նյութական մշակույթի բարձր մակարդակի մասին:

Նույն վայրում պեղված Բագինեթի կոչվող միջնաբերդը իր կառուցվածքներով և դամբարանային իրերով վերաբերում է մեր թվագրությունից առաջ 7 դարին, վկայում է շինարարական արվեստի և ճարտարապետության բարձր մակարդակի մասին և հարուստ լույս է ավելում Վրաստանի հնագույն շրջանի պատմության վրա:

Մցխեթայի վարկերագույն հնավայրերից է նաև Սամթավրոյի ընդարձակ զերեզմանատունը: Այն տարածվում է քաղաքից դուրս հյուսիս, Սամթավրոյի վանքի շրջակայքում, ուղղավիրական ճանապարհի ուղղությամբ: Այստեղ դեռևս 1869 թվականին պատահականորեն բացվեցին հին դամբարաններ, որոնք իրենց վրա կրակեցին պատահականների ուշագրությունը: Սամթավրոյի դամբարանները առաջին անգամ պեղման ենթարկվեցին 1871—1875 թվականներին հնագետ Յ. Բայերնի կողմից, իսկ սկսված 1938 թվականից պեղումները սխառմատիկ բնույթ ստացան: Պեղված և ուսումնասիրված մեծ թվով դամբարաններ, որոնք վերաբերում են պատմական չափազանց ընդարձակ մի ժամանակաշրջանի՝ մեր թվագրությունից առաջ 8 հազարամյակից մինչև մեր թվագրությանն, տեսակներով են թաղման բազմազան տեսակներով և դամբարանային խիստ հարուստ նյութերով:

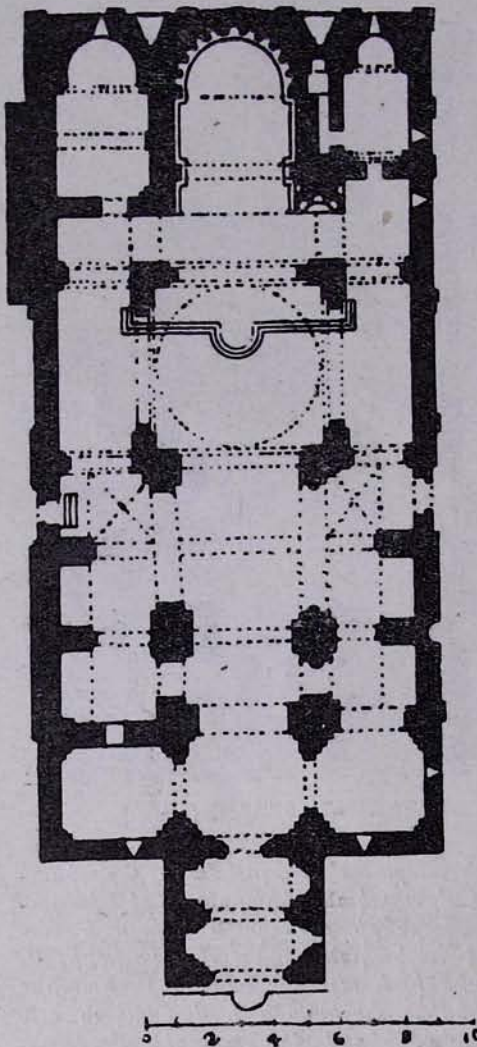
Մցխեթան և նրա շրջակայքը առանձնապես հարուստ են վրացական ճարտարապետության աչքի ընկնող հուշարձաններով: Արաբվի գետի աջ ամին, սարի բարձր գագաթին վեր է խոյանում Զվարթի (Ս. Խաչի) տաճարը: Վրացական ճարտարապետության անուղղակի աչք առնող, որը կանգնեցված է է դարի սկզբին, իր կոմպո-

ՍԱՄԹԱՎՐՈՅԻ ՏԱՃԱՐԸ (ԺԱ. 7.)

զիցիոն-տարածական լուծմամբ հանդիսանում է վրացական կենտրոնադարձ խաչածե տաճարների լավագույն նմուշը և հարում է հայկական նույնատիպ (Ավանի, Ս. Հռիփսիմի և այլ տաճարների) կառուցվածքներին: Հայկական և վրացական այս կառուցվածքներով հիանալիորեն մարմնավորվել է ստեղծագործական այն ընդհանրությունը, որ հատուկ է եղել երկու եղբայր ժողովուրդների պատմական ճաշտարապետությանը:

Այդ ընդհանրությունը, բացի մի շարք պատճառներից, գտնում է իր բացատրությունը նաև այն սերտ կապերով, որոնք գոյություն ունեին Հայ և Վրաց եկեղեցիների միջև քրիստոնեությունն ընդունելու սկզբնական շրջանում: Այդ առթիվ հայկական և վրացական պատմական աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ վկայություններ: Ավելորդ չէր լինի այստեղ մեջբերել այդպիսի վկայություններից մեկը՝ մի կտոր Արքայաժամ կաթողիկոսի նամակից՝ ուղղված վրաց կաթողիկոս Կրտսեղին: Նամակում ի միջի այլոց ասված է. «...Միատրոսին հաւատոյ և դասպնջականութիւն զերկոցունց աշխարհացս Յորտաւայ եկե-

ՍԱՆԿԱՎԻՏԻ ՄԱՆԱՍԻՐԻ ՀԱՄԱԿԱԳԻՄՈՐ
(ըստ պրոֆ. Ն. Սևեռովի)

ղեցին անշա՛րժ միջնորդութեամբ պահէր, ուստի սէր և խնամութիւնք մարմնաւորականք և հաղորդութիւնք հոգեւորականք կատարէին ցնծալից ուրախութեամբ: Աստի ի Մծխիթայի ի խաչն գալով և այտի ի Սուրբ Կարողիկէ՝ (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Մեջբերված վկայության վերջին մասից երևում է, որ հայ հավատացյալների համար Մցխեթայի Ս. Խաչը հանդիսանում էր նույնպիսի նվիրական արքայտեղի, որքան Ս. Էջմիածինը՝ վրացիների համար:

Զվարիի տաճարի տարածական հարուստ ուրվանկարը հարադատորեն կապվում է սարի ուրվանկարի հետ, վարժես բխելով նրանից ու պսակելով նրան, իշխում է Կուր

և Արագզի դետերի ընդարձակ հովտի համախառնակերում: Զվարիի տաճարը ճարտարապետական իր բարձր արժանիքների հետ միասին, հանդիսանում է այն եզակի հուշարձաններից մեկը, որի կառուցողները այդքան մեծ վարպետությամբ նշանավորել են բնության և ճարտարապետության կայր, անմահացնելով և՛ իրենց և՛ սեփական ժողովրդին:

Ուշագրավ հուշարձաններից է նաև Սամթավրոյի տաճարը (ԺԱ դ.): Նա դանդաղ է Մցխեթայի հյուսիսային ծայրամասում և բոլոր կողմերից շրջապատված է պարիսպներով: Բակի կենտրոնում վեր է խոյանում տաճարն իր բարեկեց ծավալներով ու ճարտարապետական նուրբ դրվագներով: Սամթավրոյի տաճարը արտահայտում է գեղարվեստական այն ձգտումները, որոնք բնորոշ էին հատուկ միջնադարի վրացական ճարտարապետությանը: Ճակատների պլաստիկական հարուստ մշակումը բարակ սյուների վրա հենվող դեկորատիվ կամարաշարերի և վարդաքանդակների միջոցով ԺԱ դարից սկսած դառնում է վրացական, ինչպես նաև հայկական ճարտարապետության արտահայտչական հիմնական և շատ տարածված մոտիվը: Նույն կարգի ճարտարապետական լուծում կարելի է տեսնել Անիի Մայր Տաճարի, Մարմաշենի, Սանահնի քրիստոս եկեղեցու և Հայաստանի ԺԱ դարի մի շարք ուրիշ հուշարձանների պատերի վրա:

Մցխեթայի ուշագրավ հուշարձաններից է նաև հինավուրց կամուրջը՝ Կուր գետի վրա, որի կառուցումը վերաբերում է մեր թվագրության սկիզբներին: Դժբախտաբար այս հետազոտության համար, որովհետև նրա մնացորդները ծածկվեցին Կուրի ջրերով, հիդրոլոգիայի մամուլային վառուցման հետևանքով:

Որքան էլ արժեքավոր լինեն հիշատակված հուշարձանները և հատկապես Զվարիի տաճարը, որը հանդիսանում է վրացական ֆեոդալական ճարտարապետության առաջին ծաղկման (որը ինչպես և Հայաստանում տեղի է ունեցել Ն—Է դ. դ.) գլուխգործոցը, այնուամենայնիվ Մցխեթայի գլխավոր սրբությունը համարվել է Սվետի զխովելի (Կենարար սյուն) Մայր Տաճարը:

Համաձայն պատմական աղբյուրների, տաճարին քրիստոնեական եկեղեցին այստեղ կառուցված է եղել դեռևս Ն դարում, Քարթլիի թագավոր Վախտանգ Ա Գորգասալի (Գալապղիսի) ժամանակ: Ընթացիկում է, որ

1 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901 թ., էջ 164:

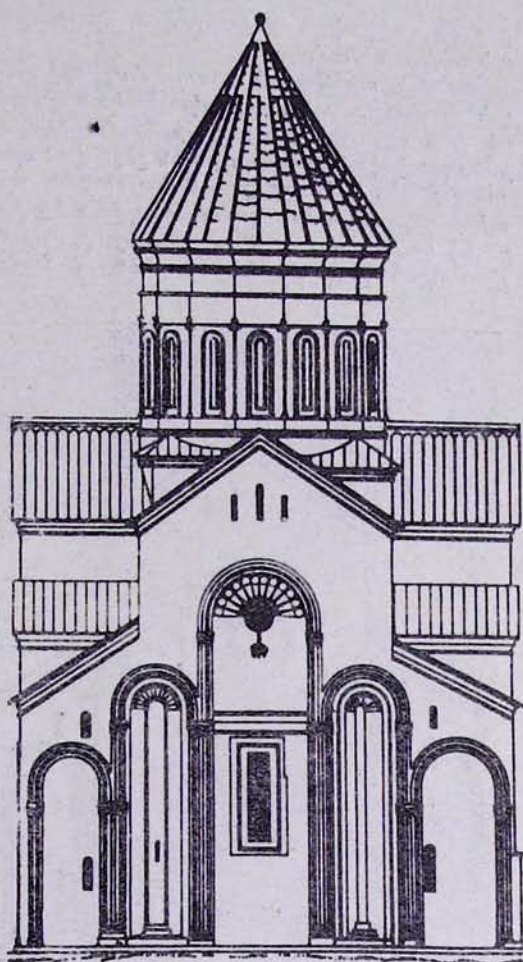
այդ առաջին տաճարը բաղիլիկատիպ է եղել, փնջպես Բոլնիսի տաճարը, որը հանդիսանում է վրացական բաղիլիկատիպ կառուցվածքների լավագույն ներկայացուցիչը: Հայտնի է, որ Հայաստանի վաղ քրիստոնեական շրջանի եկեղեցիները նույնպես ներկայացված են բաղիլիկատիպ կառուցվածքներով, ինչպիսիք են Երևույթի, Տեկորի, Քասաղի, Աշտարակի, Նղվարդի և այլ բաղիլիկաները: Այս հանգամանքը պարզորոշ կերպով վկայում է այն մասին, որ հայկական ու վրացական վաղ քրիստոնեական շրջանի ճարտարապետությունները ունեցել են ընդհանուր ակունքներ, ապրել են կազմավորման միատեսակ պրոցես և հանդես են բերել ստեղծագործական սկզբունքների միասնություն:

Մայր Տաճարի այդ հնագույն շինքը հնթարկվել է հիմնական վերանորոգման վրաց կաթողիկոս Մելքիսեդեկի օրոք 1010—1029 թվականներին: Համաձայն շինարարական արձանագրության, որ պահպանվել է Տաճարի հյուսիսային պատին, վերակառուցման աշխատանքները իրականացվել են տաղանդավոր ճարտարապետ Արսուկիսձեի ղեկավարությամբ:

Թեև կատարված վերակառուցումը հիմնովին փոխել է Տաճարի նախնական կոմպոզիցիոն և տարածական մտահղացումը, սակայն հին տաճարի առանձին հատկանիշները որոշակի կերպով պահպանվել են և արտահայտվել Սվետի ցխովելիի մեջ հասած շենքում: Այդ մասին են մասնավորապես վկայում հատակագծի ձգվածությունի արևելքից արևմուտք, մուլթերի դասավորությունը Տաճարի ներսում, հատկանիշներ, որոնք անփոփոխ կերպով կապվում են նախկին եռանավ (եռանեֆ) բաղիլիկի հետ:

Հետադոտողներից մեկի՝ Դ. Գորգեևի կարծիքով ճարտարապետ Արսուկիսձեն ձեռնարկելով Տաճարի վերականգնման աշխատանքները, վերացրել է եռանավ բաղիլիկայի ներքորդ և չորրորդ (հաշված բեմից) զույգ մուլթերը և առաջին և երրորդ զույգերը ամրացնելով, վեր է ածել նրանց դմբեթակիր մուլթերի:

Հաստահղույս այդ չորս հենարանները իրար են միացվում հզոր կամարներով, առաջացնելով դմբեթատակ քառակուսին, որի ներկայանելում տեղավորված առաքաստների օգնությամբ կատարվում է անցումը քառակուսի ձևից դեպի դմբեթի լծբուրդի շրջանաձև հիմքը: Այդ հիմքի վրա վեր է խոյանում դմբեթի բարեկազմ և սլացիկ լծբուրդը, որը պսակվում է դմբեթի ծածկող սրածայր վեղարով:

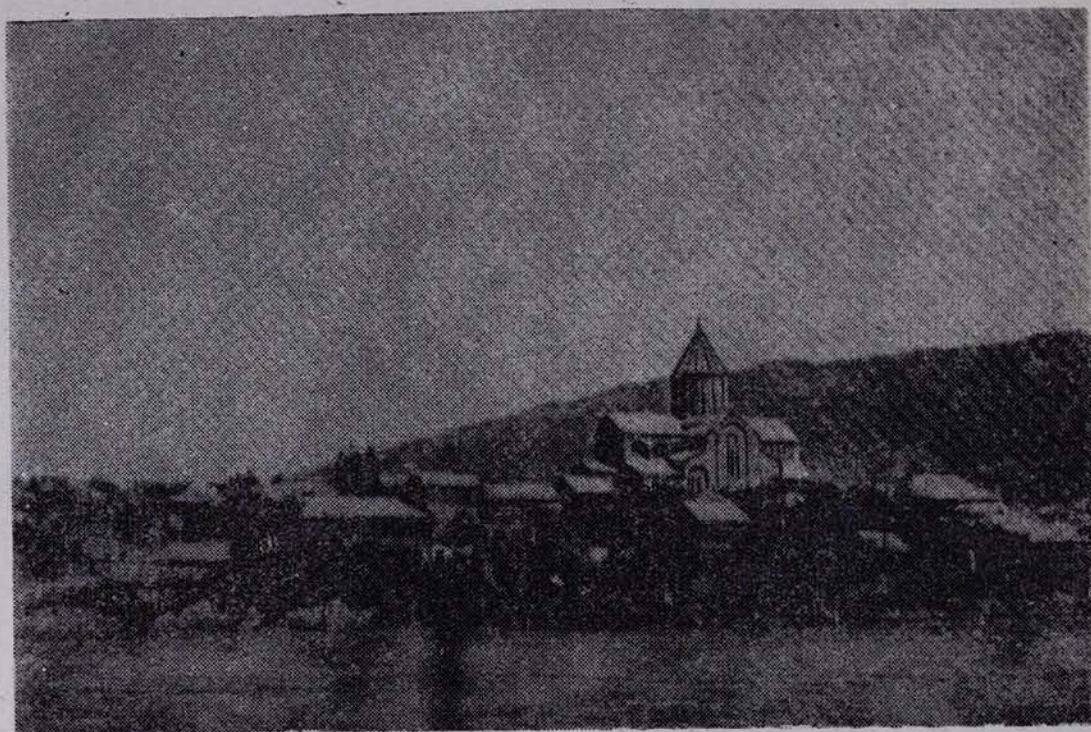
ՍՎԵՏԻ ՑԽՈՎԵԼԻ ՏԱՃԱՐԻ ԱՐԽՎԵԼՅԱՆ ՀԱՆՍԸ
(ըստ պրոֆ. Ն. Մեհրադի)

Գմբեթատակ տարածությունից դեպի արևմուտք գտնվում են զույգ մուլթեր, որոնց միջև հեռավորությունը անհավասար է՝ վերակառուցման հետևանքով: Տաճարի բեմը, երկու կողքերի կրկնահարկ խորաններով գտնվում են դմբեթատակ տարածության արևելյան կողմից և բավականաչափ խորն են: Դեպի երկրորդ հարկի խորանները բարձրացող առաքանները տեղավորված են բեմի հարավային պատի հաստության մեջ: Երկրորդ հարկի խորանները տան են դեպի արևմուտք և Տաճարի միջին նավն ուղղված բացվածքներ, բաղկացած կամարային զույգ պատուհաններից: Բեմի և կողքի խորանների բաժանումը արտաքուստ արտահայտված է պատի հաստության մեջ տեղավորված խորշերով, որոնք, ինչպես և ներսի կողմից բեմի կիսաշրջան պատի վրա տեղավորված կիսաշրջանաձև խորշերը, չափազանց բնո-

բոշ են հայկական և վրացական ճարտարապետության համար:

Տաճարի արևմտյան մասում մույթերի քայլին համապատասխան, երկայնական պատերի վրա գոյություն ունեն որմնամույթեր, որոնք բավականաչափ դուրս են շեշտված պատերից դեպի կողքերը: Երկայնական պատերի ուղղությամբ, որոնք միացված են խորունկ կամարներով կամ թաղերով, որոնց վրա դրսի կողմից հետ են րնկնում Տաճա-

Տաճարի արտաքին ճարտարապետական ձևերն ու ծավալները թեև վերականգնումների հետևանքով որոշ չափով կորցրել են իրենց երբեմնի անաղարտությունը, այնուամենայնիվ նույնիսկ այդ վիճակում նրանք հարազատորեն արտահայտում են Վրաստանի հասուն ֆեոդալականության շրջանի (երտեղի է ունենում վրացական ազգային ճարտարապետության երկրորդ ծաղկումը) բնորոշ հատկանիշները:

ՄՅԵՆԹԱՆ ԵՎ ՍՎԵՏԻ ՑԵՈՎՆԻ ՏԱՃԱՐԸ ԴԻՏՎԱՆ ԿՈՒՐ ԳԵՏԻ ԱՋ ԱՓԻՑ

րի արևմտյան մասի երկայնական պատերը, արտաքուստ առաջացնելով լուջիաներ: Արևմտյան ծայրում գոյություն ունի դաս, որի հռակամար բացվածքը ուղղված է դեպի արևելք՝ եկեղեցու բնմը: Տաճարի պատերը ներսից ամբողջովին ծեփված են կրաշաղախով, որոնք պատած էին արժեքավոր որմանկարներով: Դրանք զգալի չափով ավերված են և չնչին մնացորդներն են պահպանվել:

Թվարկված ճարտարապետական-գեղարվեստական միջոցների շնորհիվ Սվետլե ցխովիի Տաճարի ներքին տարածությունը ընկալվում է միասնական և հանդիսավոր, այն տպավորիչ է կազմակերպվածությամբ և ներդաշնակ համաչափություններով:

Դրանց թվում նախ և առաջ պիտի նշեն Տաճարի ընդհանուր առմամբ վերասլաց համաչափությունները և արտաքին ծավալների ու հարթությունների գեղազարդող մշակման միջոցները: Այդ տեսակետից առանձնապես բնորոշ է արևելյան ճակատը, որն ի դեպ համեմատաբար ավելի անաղարտ է պահպանվել և գերծ է էական աղավաղումներից: Ուստի և կարող է լիարժեք պատկերացում ստանալ Տաճարի նախնական ձևերի մասին: Արևելյան ճակատի սոջ հարթությունը մշակված է դարաշրջանի համար խիստ բնորոշ ճարտարապետական մոտիվով, որը վրացական եկեղեցական ճարտարապետության մեջ սկսվում է տարածվել ԺԱ դարից: Այդ մոտիվը կայանում է պատի հարթության պլաս-

տիկական հարուստ մշակման մեջ, ունենալ սյունափնջերի և նրանց վրա հանգչող ունենալ կամարաղեղների միջոցով: Դրանք միասին պատի հարթության վրա առաջացնում են հինգ դեկորատիվ կամարներ, որոնցից կենտրոնականը առավել լայն է և բարձր մյուսների համեմատությամբ: Սրա երկու կողմի ավելի փոքր կամարները իրենց մեջ են ամփոփում Տաճարի բեմի և խորանների լաթանումը ընդգրկող եռանկյունի խորշերը, իսկ հաջորդ զույգ կամարները ավելի փոքր են և իրենցով ձևավորում են հարթ պատը:

Կենտրոնական կամարը և խորշերը պսակող կողքի կամարները ունեն նրբակերտ դրվագներ, որոնք նպաստավոր լուսավորության պայմաններում հնչում են առանձնապես արտահայտիչ կերպով և հարստացնում արևելյան ճակատը:

Տաճարի հարավային և հյուսիսային ճակատների մշակումը, եթե չհաշվենք վերականգնումների հետևանքով մտցված փոփոխությունները, ընդհանուր առմամբ ճարտարապետական ամբողջություն են կազմում արևմտյանի հետ:

Արևմտյան պատի կողմից կցված է մի նախասրահ, որը ներկայացնում է Տաճարի հանդիսավոր մուտքը: Նախասրահը իր փոքր ծավալով առանձնանում է Տաճարի ընդհանուր ծավալից:

Դարաշրջանի համար բնորոշ է նաև գմբեթի թմբուկն իր ձևերով: Նրա բազմափնտ ծավալի յուրաքանչյուր նիստի վրա տեղավորված է ավելի ունենալ երեսակալով շրջապատված մեկական երկարավուն պատուհան:

Սվետի ցխովելի Մայր Տաճարի պատմական բախտը շատ դժերով հիշեցնում է էջմիածնի Մայր Տաճարին: Նա ևս իր գոյության երկար ժամանակի ընթացքում շատ անգամներ ավերվել ու վերականգնվել է, որպիսի հանգամանքը իր կնիքն է դրել տաճարի կոմպոզիցիոն ու ճարտարապետական ձևերի վրա: Առաջին լուրջ հարվածը նրան հասել է Ժ. Դ. դարում, լենկթիմուրի արշավանքների ժամանակ: Սակայն այդ արհավիրքներից ազատվելուն պես, արդեն հաջորդ դարում, վրացական Ալեքսանդր թագավորի ժամանակ նա հիմնովին վերանորոգվել է: Մոտավորապես Ժ. դարում վերանորոգվել

է Տաճարի ծածկի թաղերի և գմբեթի թմբուկի մի մասն ու ամբողջ գմբեթը: Նշված վերանորոգման աշխատանքների ժամանակ զգալի փոփոխություններ է կրել հատկապես Տաճարի արևմտյան մասը:

Տաճարի հետևյալ վերանորոգությունը տեղի է ունեցել Ժ. դարում: Այն ժամանակ նորից վերականգնման են ենթարկվել թմբուկը և վեղարը, ինչպես և մի շարք ուրիշ մասեր: Անցած դարի կեսին կատարված վերանորոգությունների ժամանակ նոր փոփոխություններ են մտցվել Տաճարի նախնական կոմպոզիցիայի մեջ: Քանդվել հեռացվել են Տաճարի հյուսիսային և հարավային կողմից կցված կիսավեր գավիթները, որոնց տեղի հետքերը հիմա էլ դժվար է նկատել հիշատակված պատերի վրա: Այսպիսին են Մցխեթայի Սվետի ցխովելի Մայր Տաճարի պատմական և զեղարվեստական արժանիքները, այսպիսին է նրա դարավոր կյանքի փառավոր ուրվագիծը:

Սվետի ցխովելի Տաճարի հաղթական ուրվականարը այցելողի առաջ բացվում է դուռնա մեծ հեռավորությունից: Իր հսկայական և բարեգիծ տարածական ձևերով ու հանդիսավոր ծավալներով նա իշխում է ողջ շրջակայքի նկատմամբ և կարծես արձագանքելով սարի վրա հաղթ կանգնած Զվարթի փոքրիկ տաճարին, նրա հետ միասին զարգարում կուր և Արագվի գետերի հովտի համայնապատկերը: Տաճարն իր ընդարձակ բակով և ալն բուրդ կողմերից շրջապատող բրգավոր և աշտարակավոր հինավուրց պարսպներով ընկալվում է որպես միասնական և ներդաշնակ ճարտարապետական ամբողջություն:

Վրաստանի միջնադարյան ճարտարապետությունը հետարարական շրջանում անցնելով զարգացման որոշ նախապատրաստական շրջան, Ժ. դարի առաջին կեսին նշանավորվեց երեք խոշոր կաթողիկոսների՝ Բագրատի (Քութայիսիում) Սվետի ցխովելի (Մցխեթայում) և Արավելդու (Կախեթիայում) տաճարների շինարարությամբ: Այն մեծ հոյակապ կառուցվածքները իրենցով արմատավորեցին վրացական ֆեոդալական ճարտարապետության գերագույն ծաղկումը, լիարժեք կերպով արտահայտեցին քաղաքական, տնտեսական և մշակութային այն հզոր վերելքը, որն ապրեց Վրաստանը պատմական այդ ժամանակաշրջանում:

